

УДК 81'1+82+808.1

С. В. Форманова

ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ОБРАЗИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті висвітлено поняття “образи” в лінгвокультурній свідомості мовців, доведено, що образа містить інвективний компонент і здійснює психологічний тиск на адресата. Схарактеризовано лінгвістичні особливості образи в українській мові, проаналізовано стилістичне оформлення образи в інвективному просторі.

Ключові слова: інвектива, образа, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурна свідомість.

В статті отобразено понятие “оскорбление” в лингвокультурном сознании участников коммуникативной ситуации, доказано, что оскорбление содержит инвективный компонент и создает психологическое давление на адресата. Описаны лингвистические особенности оскорбления в украинском языке, проанализированы стилистические особенности оскорбления в инвективном пространстве.

Ключевые слова: инвектива, оскорбление, когнитивная лингвистика, лингвокультурное сознание.

In the article a concept “offense” is reflected in linguistic and cultural consciousness of persons, it is well-proven that offense contains a invective component and carries out psychological pressure on an addressee. Characterized of linguistic feature of offense in Ukrainian, stylistic registration of offense is analysed in invective space.

Key words: invective, offense, cognitive linguistics, linguistic and cultural consciousness.

Комплексна характеристика інвективи як мовленнєвого жанру уможливила аналіз когнітивних і комунікативних чинників, в основу якого покладено принцип антропоцентризму, згідно з яким у центрі уваги вчених знаходиться людина як особистість, що виражає себе на-самперед у мовленні. Тому видається актуальним дослідження мови у

новій парадигмі з позиції її участі у пізнавальній діяльності людини, що дає змогу опанувати сучасні напрями лінгвістики, експлікувати теоретичні, методологічні та практичні установки, що дозволить систематизувати основні поняття сучасного знання та реалізувати здобуті знання у процесі комунікативної інтеракції. Сучасна лінгвістика активно входить у сферу когнітивної діяльності, що уможливорює розглядати її в парадигмі антропоцентризму й ментальної семантики.

Метою нашої статті є виокремлення, описування й класифікація лінгвістичних аспектів образи в українській мові.

Мета зумовила розв'язання таких **завдань**: 1) на основі теоретичних досліджень з'ясувати лінгвістичний статус образи в сучасному мовознавстві; 2) схарактеризувати когнітивні й лінгвокультурні аспекти образи; 3) визначити ступінь образливості в свідомості мовців.

У центрі уваги когнітивної лінгвістики є мова як загальний когнітивний механізм та інструмент репрезентації та інтерпретації інформації. Когнітивна лінгвістика розглядає людину “як систему процесування інформації та інтерпретує поведінку в термінах внутрішніх станів” [1 : 17], що пояснює специфіку когнітивного в мові. Мовна форма є відображенням когнітивних структур, які знаходять своє втілення у співвідношенні мови й свідомості, а також ментальних процесів, пов'язаних з пізнанням світу й відбитих у ментальному лексиконі, концептуальній системі, всієї картини світу, яку відображено в людській психіці. Дослідженню когнітивної лінгвістики присвячено наукові розвідки Н. Арутюнової, О. Бабушкіна, Г. Берестнева, Н. Болдирева, Г. Волохіна, О. Кубрякової, З. Попової, О. Селіванової, Ю. Степанова, Й. Стерніна, В. Телії, О. Шмельова та інших мовознавців, праці яких містять важливі теоретичні положення про те, як зберігаються знання людства про світ та як вони структуруються в мові у процесі комунікації. Значний внесок у розробку цієї проблеми зробив О. Потебня.

В. Дем'янков визначає когнітивну лінгвістику як “напряму, у центрі уваги якого знаходиться мова як загальний когнітивний механізм” [2 : 21], що зумовлює аналіз лінгвістичних фактів у зв'язку з організацією поняттєвої системи. Мовні форми образи в парадигмі когнітивної лінгвістики розглядаються скрізь призму загальних знань людини про світ, накопичений досвід взаємодії з довкіллям, тісний зв'язок психологічних, комунікативних і культурних чинників і враховує не

лише мовленнєву поведінку, а й психічні процеси, що визначають та диктують подібну поведінку.

Образу В. Жельвіс визначає як виявлення вербальної агресії [3 : 7]. Він вважає, що *образа* формально містить всю гаму емоційно-оцінної лексики у формі вокатива або алюзії. Адже саме інвективне слововживання є поняттям непристойності з огляду на норми загальноприйнятої поведінки. Таким чином, інвективний узус визначається як когнітивна модель поведінки людини. Що стосується *образи*, то це мовленнєва номінація самого акту, мовленнєвої інтеракції, що зумовлена чинниками, які мають на меті змінити міжособистісні стосунки визначеними намірами. Взагалі *образа* можна порівняти з оголошенням війни супротивникові. Переможе той, хто наймайстерніше здійснить цю дію. Тоді *образа* — це акт, за допомогою якого досягається домінуюча поведінка мовця.

З метою повного й ґрунтовного висвітлення цього питання вважаємо за необхідне звернутися до словників.

“Словарь лингвистических терминов” за ред. О. Ахманової [1969] дає таке визначення образу: *Бранний*, англ. *abusive*, связанный с выражением недовольства грубыми, ругательными словами. Слово, англ. term of abuse, которое употребляется для выражения недовольства в грубой форме [4 : 68].

У “Толковом словаре живого великорусского языка” В. Даля читаємо: *Обида*, ж. *обижда*. Всякая неправда, тому, кто должен переносить ее; все, что оскорбляет, бесчестит, порицает, причиняет боль, убыток или поношенье. Кривосуд; брань, побои; насмешка, дурной отзыв о ком; лишение кого достояния, имущества, барышей [5, т. 2 : 583–584].

“Великий тлумачний словник сучасної української мови” [2003] пропонує таку дефініцію: *Образа*, -и, ж. 1. Зневажливе висловлювання, негарний вчинок і т. ін., що спрямовані проти кого-небудь і викликають у нього почуття гіркоти, душевного болю. *Не давати в образу*. 2. Почуття гіркоти, досади, викликане в кого-небудь чийсь зневажливим словом, негарним вчинком і т. ін. [6 : 648].

“Словарь української мови” за ред. Бориса Грінченка [1996] подає таке визначення: *Образа*, -зи, ж. Оскорбленіє [7, т. 3 : 24].

“Энциклопедический словарь” за ред. Ф. Брокгауза, І. Ефрона [2005] тлумачить образу так: *Оскорбление*, юрид., посягательство на честь данного лица [8 : 420].

Тлумачний словник “The American Heritage Dictionary of the English Language” [1970] подає таке визначення: **Обра́за**. 1. Процес завдання шкоди або викликання гніву, обурення, незадоволення та ін. 2. Будь-яке порушення або недотримання морального правила, або правила суспільства, провина, гріх; порушення закону; злочин (переклад наш. — С. Ф.) [9 : 7].

Звичайно, дані визначення не претендують на лінгвістичну дефініцію, проте вони разом з визначенням словника лінгвістичних термінів О. Ахманової дають змогу отримати досить чітке уявлення про те, що *обра́за* може бути інвективою, навіть якщо не має жодного лайливого слова, але має на меті образу співрозмовника. Отже, *обра́за* може містити обра́ження об’єкта комунікативного акту, якщо застосовує некодифіковану, вульгарну, лайливу лексику. І ступінь обра́зливості може визначити лише адресат.

Акт *обра́зи* однією людиною іншої виконує складну комунікативну функцію. Як один з основних механізмів людського спілкування він частково є залишком захисної реакції та погрози у тваринному світі. Через що в одних випадках виражається гнів, роздратування, а в інших — це просто бажання поставити адресата в незручне становище, спонукати когось до дії або ж припинити ці дії, покласти край чийсь поведінці. Серед співтовариств, які відбивають “псячо-вовчу” модель, В. Михайлін справедливо називає і професійне середовище злочинців, яке протиставляє себе суспільству, яке живе за законами, професійним захисникам законності, яких це середовище сприймає як іншу “зграю”, називаючи їх лягавими, вовками ганебними та ін. [10 : 365].

Спираючись на дефініцію цього поняття тлумачними словниками, **під обра́зою розуміємо** мовленнєвий акт, в основі якого лежить мовленнєва агресія і який має на меті здійснити приниження соціального статусу адресата шляхом використання прийомів комунікативного тиску (суперечка, загроза, шантаж, хамство, зневага, недовіра тощо). Обра́за — це приниження честі й гідності адресата, висловлене у формі інвективи (М. Голев, В. Карасик). Обра́за також визначається як форма вербальної агресії, яка здійснюється за допомогою обвинувачення адресата в порушенні ним норм національно-культурної поведінки, зневажанні певними культурними цінностями або презентації його фізичної чи розумової неповноцінності порівняно з інвектором

та іншими членами соціуму (В. Жельвіс). Образою визнається також спрямована на адресата артикуляція термінів, що позначають фізіологічні дії, частини тіла — усе, що зафіксоване в певній культурній традиції як непристойне (Г. Кусов).

Образою можна умовно класифікувати на: 1) власне образу: *покидьок, вертихвістка, дурень, йолоп*; 2) ксенофобські номени та прізвиська, як-от: *нігер, чурка, жид, кацап, хохол, фріц*; 3) зоосемізи: *козел, баран, сука*. Інвективний характер такі лексеми набувають завдяки розрізненням, які порушують етикетні норми. Їхня семантика закріплює негативне ставлення до іншої людини.

На думку Г. Кусова, залежно від відвертості намірів здійснити комунікативний тиск, *образа* містить і специфічні прийоми вербальної поведінки, які підрозділяються на: 1) пряма *образа* — характеристика особи, виражена в різко негативній формі за допомогою грубої, зниженої, дошкульної лексики: лайки, мату, обценної та інвективної лексики, коли *образа* досягається шляхом використання прямої негативної номінації суб'єкта образу або шляхом свідомо помилкового звинувачення опонента в злочинній чи аморальній діяльності; 2) непряма *образа* — образлива характеристика особи здійснюється завуальовано, що робить акт мовної агресії ще дієвішим, оскільки в більшості випадків сприймається не на “лексично-осмисленому”, а на “синтаксично-зв'язувальному” рівні, тобто під “об'єднаною” синтаксичною єдністю; 3) прихована *образа* — образа, яка начебто витікає з усього контексту сказаного, є висновком з усієї фрази [11 : 21].

Адресна спрямованість образу диференціюється таким чином: 1) образи, спрямовані безпосередньо на суб'єкта: *лайно, злодій, шахрай, повія, осел, корова, кат, шкуродер, чайник, істеричка, дебіл, психопат, чокнутий* та ін.; 2) образи, орієнтовані на родичів адресата, чий статус у відповідній культурі вважається пріоритетним: *срав твоїй матері, матері твоїй ковінька, чорти б твою матір побрали* та ін.; 3) образи, адресовані суб'єктові із залученням сакралізованих номенів: *антихрист, сатана, біс, ренегат, їуда* та ін.

Образою має на меті засудити, звинуватити, образити, продемонструвати зневагу, викрити, — все це є “дискредитацією” особистості. Образою містить доволі різкий тон висловлювань й оцінок, що фіксується в категоричних негативних оцінних висловлюваннях на адресу опонента. При цьому оцінне значення буває статусно-оцінним,

“негативна оцінка принижує статус суб’єкта оцінки” [12 : 235]. Мовленнєвий акт, мета якого полягає в тому, щоб образити, принизити кого-небудь, називається образою [13 : 161]. У визначенні юристів підкреслюється, що під час образи дається негативна оцінка його (потерпілого. — С. Ф.) особи, його людським властивостям, поведінці [14 : 280]. Під образою Г. Кусов розуміє наголошування на розрізненні розуміння образи в побутовій та правовій свідомості, а також на проблемі її лінгвістичної інтерпретації [15 : 2]. В. Карасик веде мову про юридичне та неюридичне розуміння образи [16 : 252]. Таким чином, в основі *образи* лежить стійкий етнічний стереотип, який акумулює сукупність етнокультурних уявлень про шляхи видозміни соціального “портрета” мовної особистості в негативний бік.

Цілком очевидно, що акт образи — явище досить специфічне як у ситуативному плані, так і в плані належності тієї чи іншої фрази певній особі та націленості цієї фрази на конкретний об’єкт. Адже будь-яка людина може навіть вигадати чи ввести в обіг слово, яке буде сприйматися як образа або щось брутальне. Тому ми маємо підставу стверджувати, що інвектива — це той прошарок лексики, якому чи не найбільше притаманна властивість залучення й утворення нових лексем та використання старих у невластивому для них значенні.

Зазвичай, образа характеризується застосуванням просторічної лексики, фразеології, стилістично маркованими одиницями, які наділені вульгарною конотацією. Вульгарна конотація, у свою чергу, реалізує інтенцію мовця принизити, образити, звинуватити, присилити, зганьбити адресата, або ж висловити власні емоції стосовно комунікативного акту та ситуації.

Найчастіше вживаними в обігу українців, за нашими спостереженнями, є інвективи *сволота*, *дурень/дурена*, *дебіл*, *придуркуватий*. Розглянемо їхні значення: слово “*сволота*” означає “*підла людина; мерзотник // Уживається як лайка*” [17 : 1110]. Але “Толковый словарь живого великорусского языка” В. Даля визначає його як “*все, что сволочено или сволоклось в одно мѣсто: бурьянъ, трава и коренья, соръ, сволоченный бороною съ пашни; // дрянной люд, шатуны, воришки, негодяи, гдѣ либо сошедшиися*” [18, т. 4 : 154–155]. Якщо вдаватися до переосмислень, то значення образи наявне, помітна внутрішня форма слова, тому інвектива звучить відносно м’яко. “*Дурень*, -рня, ч. 1. розм. Розумово обмежена, тупа людина” [19 : 251], “*дурена*, -и, ж. зне-

важл. Розумово обмежена, тупа жінка. // Уживається як лайливе слово” [Там само]. Наведені інвективи засвідчують тупість і обмеженість людини, мають прозору семантику, характеризуються негативною спрямованістю. “*Дебіл, -а, ч.* Той, хто страждає уродженою психічною неповноцінністю, розумовою відсталістю в легкій формі; недомкуватий” [20 : 210]. Вбачаємо семантичну подібність із попереднім словом. “*Придуркуватий, -а, -е. розм. 1.* Несповна розуму, дурнуватий (у 1-му значенні). 2. Який виражає розумову обмеженість” [21 : 931]. Зазначені інвективи властиві українській ментальності, оскільки найсильнішою образою в українців вважається саме розумова обмеженість.

Уявлення про образу належить до сфери мовних дій людини. Для цього враховується комунікативний контекст, мета і завдання учасників спілкування, характер їхніх взаємостосунків, правила мовленнєвої поведінки певної сфери спілкування. Тому під час кваліфікації образу варто мати на увазі такі критерії: чи мав інвектор намір образити інвектума, чи це не входило в його інтенцію. У такий спосіб на ситуацію образу можна подивитися з двох боків: з боку того, хто образив, і з боку того, кого образили. Адресант (той, хто образив) мав намір образити і свідомо обрав для цього інвективу, яка може зачепити адресата, щоб він відчув його намір. Адресат, у свою чергу, відчув образу в словах адресанта. Отже, ситуація будь-якого спілкування вимагає враховувати певні правила і варіанти мовленнєвої поведінки та певну стилістичну градацію слів.

Наведемо приклади:

У трамваї жіночка говорить літньому чоловікові років 50–60:

– *Чому, коли ви їдете до Німеччини чи до іншої країни, ви вчите хоч кілька слів їхньою мовою, щоб можна було порозумітися?! Що ж ви так ганебно ставитесь до своєї власної мови?*

У розмову втрутився інтелігентний на вигляд чоловік років 40 у костюмі та з дипломатом:

– *Говорил, говорю и буду говорить на русском языке. И ничего вы, бандеровцы, мне не сделаете* (Записано автором у готелі м. Львова зі слів адміністратора пані Стефи М.)

Чоловік, який кинув інвективу “*бандеровцы*” (**Бандерівці**, -ів, *мн.* (одн. **бандерівець**, -вця). Учасники військово-політичних формувань Української повстанської армії в Західній Україні в 1942–1954 рр.

[22 : 36]), був сповнений агресії щодо країни, яка дала йому освіту, роботу (*інтелігентний на вигляд чоловік років 40 у костюмі та з дипломатом*), щодо міста, в якому живе, має житло, щодо людей, які його оточують. Ця людина є моральним покручем, невдячним, роздратованим й агресивним. Його переповнює злість не лише на соціальний стан, а й на своє життя, тому він ладний ображати всіх навкруги, навіть не усвідомлюючи, що цим самим він ображає ні в чому не винних людей.

Отже, вживання образи в мовленні є свідомим вибором адресанта, коли цього вимагає ситуація спілкування, хоча цьому й суперечать етикетні норми, мораль тощо. Образа — це дія, за допомогою якої той, хто ображає, намагається підвищитися над тим, кого він ображає. Інвектива, яку закинув Пауло Коельо критикам: *“критики, коли говорять про політиків, — вони демократи, а коли вони говорять про книжки, фільми і музику, яку люди мають слухати, вони фашисти”* [23], — свідчить саме про це.

Під час образи комунікативний тиск на адресата відбувається через вплив на його ціннісну сферу, складовою якої є соціальний статус індивіда, виражений у певній лінгвокультурі у вигляді домінування етнокультурних уявлень про соціальний ідеал, якому хоче наслідувати певна особистість. Силу інвективи зумовлено не її буквальним змістом, а перш за все емоційністю, важкістю образи, що знаходиться у прямій залежності від табу, яке порушується інвективним використанням лексики. Інвективи неоднакові в різних народів, але підпорядковані майже в кожному соціумі деяким загальним транскультурним закономірностям, що дозволяє розглядати їх з позиції когнітивної лінгвістики як образи.

У результаті дослідження ми дійшли таких висновків: 1) образа — це вербальна агресія, що здійснюється за допомогою звинувачення опонента в порушенні ним норм національно-культурної поведінки та зневажанні певних культурних цінностей; 2) образа вважається образою за таких умов: а) вона повинна мати намір; б) бути спрямованою на приниження честі й гідності людини; в) повинна бути виражена вербальною формулою, яка містить інвективу; 3) образа сприяє оцінно-емоційній характеристиці адресата й приниженні соціального статусу суб'єкта оцінки. Що значніша різниця між оцінним стереотипом і негативною оцінкою, то сильніший ефект вона матиме. Завдання адресанта — зруйнувати позитивний образ свого опо-

нента і сформувати замість нього негативний. Найбільш ефективно це завдання розв'язується за допомогою тактики експліцитної образи або за допомогою інтелектуальної інвективи; 4) образа у вигляді інвективи є засобом вербальної агресії і стає своєрідним “катарсисом” (В. Жельвіс), який дає відчуття вседозволеності й безвідповідальності, “свободи від суспільних табу” (Й. Стернін), а це, у свою чергу, дає вихід агресивності без звернення до фізичних дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего похода / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. — 1994. — № 4. — С. 17–33.
2. Демьянков В. З. Зазначена праця.
3. Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи. Психологическая интерпретация речевого воздействия / В. И. Жельвис. — Ярославль : [б. и.], 1990.
4. Ахманова Е. С. Словарь лингвистических терминов / Е. С. Ахманова. — М. : [б. в.], 1969.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : Т. 1–4 / В. Даль. — М. : Рус. яз., 1978–1980.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад, і голов, ред. В. Т. Бусел]. — К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003. — 1440 с.
7. Словарь украинского языка, собранный ред. журн. Киевская старина / [ред. Б. Д. Гринченко]. — 1907–1909. — I — IV. -[фотомеханическое воспроизведение]. — К. : [б. в.], 1958–1959.
8. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь. Современная версия / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — М. : Изд-во Эксмо, 2005. — 672 с.
9. The American Heritage Dictionary of the English Language. — NY, 1970.
10. Михайлин В. Ю. Русский мат как мужской обценный код : проблема происхождения и эволюция статуса / В. Ю. Михайлин // Новое литературное обозрение. — 2000. — № 43. — 2000. — С. 347–393.
11. Кусов Г. В. Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Геннадий Владимирович Кусов. — Волгоград, 2004. — 27 с.
12. Карасик В. И. Язык социального статуса / В. И. Карасик. — М.: Гнозис, 2002. — 333 с.
13. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. — М: Едиториал УРСС, 2003. — 284 с.
14. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А. Я. Сухарев. — [2-е изд., доп.]. — М. : Сов. энциклопедия, 1987. — 585 с.
15. Кусов Г. В. Зазначена праця.
16. Карасик В. И. Зазначена праця.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Зазначена праця.
18. Даль В. Зазначена праця.
19. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Зазначена праця.

20. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Зазначена праця.
21. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Зазначена праця.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Зазначена праця.
23. [Електронний ресурс] ; [сайт] : Режим доступу : <http://media.topping.com.ua/news/politics/2005/04/08/495475.html>.